

TANRI HAKKINDA KONUŞMAK: SÜREÇÇİ BAKIŞ AÇISI*

By Gene Reeves**

Çev. Mevlüt ALBAYRAK***

Tanrı hakkında konuşmak, en azından benim için ve özellikle de halk için çetin bir konudur. Her kültür, hakkında konuşamadığı bir şeye sahiptir. Düne kadar bizim toplumumuzda kimse seks hakkında konuşmazdı. Sizin de dikkat ettiğiniz gibi bu durum değişmiştir. Zamanımızın hakim kültüründe, insanlar Tanrı hakkında konuşmak istemezler. Tahmin ediyorum ki, insanlar Tanrı hakkında konuşmaktan çok seks hakkında konuşmayı daha kolay bulmaktadırlar.

Birinci problem şudur: Hakkında konuşacağımız Tanrı kimin tanrısıdır? Eski İsrail'in kabile savaş tanrısı mı? İsa'nın gökteki babası mı? Aristoteles'in, hareket etmeyen hareket ettiricisi mi? Ezeli Budha mı? Yoksa Humeyni'nin Allah'ı mı?

Göremediğimiz ve dokunamadığımız şey hakkında nasıl konuşacağız? Bizden onu gören ve dokunan, onunla konuşan kim vardır? Kesinlikle ben değilim. Tanrının varlığını ispat edebilir miyiz? Hepimizi memnun edecek şekilde bunu, şimdiye kadar hiç kimse yapamadı. Tanrı hakkında çokça konuşan Mistikler bile, Tanrının tarif edilemez, hakkında konuşulamaz bir varlık olduğunda ısrar ettiler. Kısaca söylemek gerekirse, Tanrı, asla uygun bir şekilde tanımlanamayan veya hakkında konuşulamayan bir Realitedir.

Evet, Tanrı hakkında konuşmak, en azından benim için ve özellikle de halk için çetin bir konudur. Bu makalede biz her şeyi unutacağız.

Bununla beraber, hakkında konuşmanın zor olduğu konu yalnızca Tanrı değildir. Her realite bizim anlayışımızı aşar veya en azından benim için böyledir. Bir kimsenin veya bir şeyin zihni idrakine sahibim; öyle olduğunu zannedir.

* Dialogue and Alliance, A Journal of the International Religious Foundation, Spring 1992, Vol: 6, No: 1, s. 61-68.

** Lombard Theological School, Chicago, Illinois.

*** Yrd. Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fak. Din Felsefesi Öğretim Üyesi.

yorum ve biliyorum ki, gelecekteki olaylar anlayışımın doğru olmadığını gösterecektir. Yeni anlayışlar ortaya çıkacaktır. Anlaşılmamış olan bir şey değişecektir. Çoğu zaman değişmek zorunda olan sadece benim anlayışımdır. Geçenlerde Astronomların aylardır yanan bir süper yıldız gözlediklerini işittim. Öyle görünüyor ki, süper yıldızlar, bize öğretildikleri gibi değiller.

Bir şey veya bir şahıs, herhangi bir realite hakkındaki anlayışımı sınırlandırıyor, zamanla onun var olmadığı da ortaya çıkabilecektir. Çin, ne benim, ne de arkadaşlarımın öğrendiği ülkedir. Şüphesiz hepimiz değiştik. Daha da önemlisi, benim anlayışlarım değişti.

Bu şaşılacak bir şey değildir. Bu şekilde, Tanrı hakkındaki anlayışımız değişirse, yani Tanrının bizim öğrendiğimiz Tanrı olmadığı, en azından bazı önemli yönlerden, anlaşılırsa, bu da şaşırtıcı olmayacaktır. Veya, belki de biz "Tanrı" (God) terimini kullanmaktan vazgeçmeyeceğiz. Fakat kelimeleri kullanmaktan vazgeçeceğiz, yani bu konuda konuşmayı keseceğiz. Ancak en azından bir çoğumuz için böyle bir şey düşünülemez veya en azından söz konusu edilemez.

Düşünce ve konuşmamız yetersiz kalsa bile, düşünüyoruz ve halka hitap ediyoruz. Bu durum, özellikle Tanrı hakkında düşünme ve konuşmak açısından doğru görünmektedir. Böylece burada ortaya çıkan problem, Tanrı hakkında düşünmek ve konuşmak için en iyi şeyin nasıl olup-olmadığı meselesi değildir.

Tanrı sıradan bir şey veya yaratık değildir ve olamaz da. Bu, Anselmus'un hakiki keşiflerinden biridir. Ona göre, Tanrıdan önce hiçbir varlık yoktu. Eğer Tanrı hakkında düşünecekseniz, farklı bir yolla düşünmek zorundasınız. Her somut şey, bir diğer şeyden farklıdır. Fakat Tanrı mutlak olarak farklıdır. Reel olarak Tanrı hakkında düşünmenin ma'kul olup-olmadığı kavramsal bir meseledir. Somut tecrübi şeylerin var olup-olmadığı, tecrübenin veya bilimsel araştırmanın konusudur. Karışık bilimsel aletler gereksinim olarak kabul edilmelerine rağmen, kendimiz de öğrenmek için sık sık araştırmalar yaparız. Yan oda da devam eden bir toplantı var mıdır? Bunun cevabını öğrenmek için birine gidip bakmasını söyleyebiliriz. Veya bizzat kendimiz gider ve bakarız. Fakat yan odada hiç kare biçiminde üçgenler var mıdır? dediğimizde, sadece bir aptal gider ve bakar. Kare biçiminde üçgenlerin olup-olmadığı kavramsal bir konudur. O, "kare", "üçgen" ve "bağ"la anlam verdiğimiz şeye bağlıdır.

Tanrının gerçekliği problemi, diyor Anselmus, yan odadaki insanlardan daha çok kare biçimindeki üçgenlerin problemi gibidir. Tam kare biçimindeki üçgenler gibi değil, fakat daha çok onların yaptığı çağrışım gibi. Modern modol mantık bize, böyle problemler hakkında daha açık bir şekilde düşüneceğimiz bir dil vermektedir. Bu, mükemmel olarak emin olmak için değil, fakat biraz daha açıklık içindir. Düşünülebilen her hangi bir şey, dört yoldan birisiyle var olabilir.

1- O mümkün olarak vardır. Yani senin veya benim veya yan odadaki insanların varlığı gibi. Onlar vardır, fakat olmayabilir de.

- 2- Mümkün olarak var olamaz. Yani benim bir milyar liram gibi. O var olabilir, fakat gerçekte yoktur.
- 3- Varlığı mümkündür. Kare biçimindeki üçgenler gibi. Var olduğu idrak edilse bile, o var değildir.
- 4- Varlığı zorunludur. Yani, o, eğer hiçbir zaman tasavvur edilemezse, var olarak idrak edilmek zorundadır. Açıkça ifade edersek, Tanrının varlığı, diyor Anselmus, mümkün bir problem olarak idrak edilemez. Var olmak veya var olmamak için, henüz meydana gelen bir şey hakkında olduğu gibi, Tanrının varlığı ya mümkün, veya zorunlu olmalıdır. Eğer, Tanrının varlığı hakkında düşünmek imkansız değilse, bundan sonra biz, Tanrının varlığını zorunlu varlık olarak düşünmek zorundayız.

Kısaca bu, Tanrının varlığı için, Anselmus tarafından ortaya koyulan meşhur "ontolojik delil"dir. Bununla beraber, dikkat edilirse, delil iki şekilde kullanılabilir. Her şey, bir insanın mütemadiyen Tanrının düşünülebilir kavramına sahip olup-olmamasına bağlıdır. Tanrının varlığının imkansız olduğu şeklinde tutarsız bir kavram, kaçınılmaz yanlış bir sonuca götürür.

Anselmus'un keşfinin temel noktası veya onun ötesindeki ana kavram, şu iddiadır: Tanrı fikri, sıradan bir fikir değildir. Tanrı farklıdır. Kesin bir ifadeyle söylersek, Tanrının farklılığı, sıradanlığa ve tecrübi araştırmaya dayanmamasından kaynaklanmaktadır. Bunun anlamı şudur: Delil hakkında bizim sıradan ölçülerimiz –sıradan varlığı ve mümkün şeyleri ispat etmeye çalıştığımız yollar veya deliller hazırlamak- Tanrıya yöneldiği zaman işlemez olacaktır. Şayet ispatlama yoluyla, Mısır'daki piramitlerin varlığını ispatlamayı kastediyorsak, bundan sonra, Tanrının varlığının ispatlanamaması açık bir şey olarak önümüzde duracaktır.

O halde bunca sıkıntı niçin? Niçin, daha az sıkıntıyı, daha az muğlaklığı, daha az metafiziksel bir yolu ve Tanrısı olmayan bilim ve sıradan bir hayat ile uyum içinde olmayı veya en azından Tanrı hakkında düşünmemeyi denemiyoruz? Şüphe yok ki bazı insanlar, çok iyi sebeplere dayanarak, bunu yapmışlardır. Bazıları da onu çözmek için çalışmışlardır ve bu insanların da çeşitli gerekçeleri vardır. Tanrı hakkında rasyonel olarak düşünmeye çalışmak için, kanaatimce en azından üç tane sebep vardır:

- 1- Ahlaki sebep. İyi olan şey hakkında düşündüğümüz veya konuştuğumuz zaman, o bizim için, hakkında konuştuğumuz iyi olan şeyi araştırmak kaçınılmaz olmaktadır. Menfaatler sınırlı ya da sınırsızdır. Bizim her birimiz kendi menfaatlerimize veya iyi şeylere sahibiz ve her birimiz, menfaatlerin, bireylerin menfaatlerinin üstüne çıkarıldığı toplumlara aidiz. Sizin veya benim yapacağım şey, ailemizin, ülkemizin veya daha büyük grupların iyiliğine hizmet etmek veya engellemek olabilir. Çevreciler, kendilerinden önceki Budistler gibi, insani iyinin zorunlu olarak bütün yaratıkların ortak özelliği olmadığını göstermişlerdir. Farklı nesiller bile farklı menfaatlere sahip olabilirler. Bizim bugün yaptığımız

şey, doğal kaynakları kullanma ve yeryüzünü yaşanılmaz hale getirenlere karşı, gelecek nesillerin menfaatleri için çalışmadır. Ahlaki olmak, daha genel menfaatler hakkında düşündürmek –en genel mümkün iyi- basit bir şekilde söylersek, ilahi iyidir, bütün iyiliktir.

Böylece Tanrı ve Tanrı hakkında konuşmak, meşru olan ahlaki bir ihtiyaca hizmet edecektir. Tanrı, bütünün iyiliği hakkında düşünmek ve konuşmanın, hatta onu hesaba katmayı denemenin bir yolunu bize hazırlar. Bu daha dar menfaatlara hizmet eden fiilleri ve tutumları sorgulamak için bir yoldur. –Emin olmak için tek yol değildir. Bu dar menfaatler, tutarsız ferdiyetçilik, nasyonalizm, kabilecilik, ırkçılık, seksizim...dir. Bu durum, bizim her birimizin ilahi görüşe sahip olduğunu ve olabileceğini ifade etmek için değildir. Zihinde bütünün iyiliğini elde etmeyi başaramayız, yani, kendi zihnimizde. Sadece Tanrı bunu yapabilir. Fakat Tanrı hakkında düşünmek, daha iyi ahlaki hükümleri gerçekleştirmeden önce bir çeşit ufuk genişliği sağlar.

2- Ampirik sebep. Her birimiz, bir çok şeyleri, zengin bir farklılığı tecrübe etmekteyiz. Ancak bazen tecrübenin bu zengin karışıklığındaki bir şey, daha geniş bir bütüne benzerlik duyan birlik görüşünü harekete geçirir. Bazıları için böyle bir his veya görüş güzel bir şeydir. Biz bu tip insanları Şairler olarak isimlendiririz. Bazıları için de, böyle bir his veya görüş çok güçlüdür. Biz bu insanları da Mistik kişiler olarak tanımlarız. Fakat Şairler veya Mistikler, sadece bizim her birimizde bir dereceye kadar her hangi bir şeyi ifade edebilirler. Zorluk, birlik duygusunu derinliğine hissetmeyi veya birliği veya bütün dünya ile benzerliği birleştirmektir. Bu söylediklerimiz, Tanrı hakkında düşünmek ve konuşmanın bir yoludur, tekrar edersek tek yol değil, sadece böyle bir tecrübe hakkında düşünmek ve konuşmanın bir yolu.

3- Entelektüel (fikri) sebep. Yani, sistematik birlik, düşünce birliği, hem tecrübenin çeşitli zenginliğini, hem de tecrübenin bütünlüğünü derinlemesine hissetmeyi ifade eden anlayış sistemine ihtiyaç duyar. Platon'dan bu yana filozoflar, bir ve çokluk problemi ile meşgul oldular. Çünkü her ikisi de bizim tecrübe dünyamızın parçalarıdır.

Böylece biz, Tanrı hakkında düşünmek için birbirine bağlı üç sebebe sahibiz. Bu sebepler kısaca, ahlaki, ampirik ve entelektüel sebeplerdir. Bunların hepsinin ortak yanı, birlik ve aynılıktı (oneness). Birlik, onların hepsini cezbediği için, onlarla ilgili olan şey, Tanrıya ibadet etmek ihtiyacıdır. Arkadaşım olan Japon Budist bir düşünce adamı, çeşitli dini gelenekleri ve Batılı mezhepleri öğrenmeye çalışıyordu. Bir gün bana dedi ki, "bu insanların ibadetlerinin merkezi objesi nedir?" İbadet objesi olarak Tanrıya inanmak, benzerliğimizi, bütün şeyleri ile birliğimizi, bütünlüğümüzün anlamını yüceltmektir ki, bu eşsiz olarak kabul ettiğimiz Kutsal'dır. A. N. Whitehead, "evrendeki sertüven" olarak Tanrı tecrübesi hakkında şunları yazmaktadır:

*"Bu serüven, bütün belirli durumları kuşatır, fakat bil-fil gerçek olarak bu serüven, onların her birinin ötesinde yer alır.... Serüven'in birliği, bütün ihtimallere karşı yaşayan bir dürtü olan Eros'u içerir...Ve yine o (her biri mensup olduğu sosyal gerçek veya şahsi önemleriyle birlikte) parçaları arasındaki bütün bireysel realiteleri de içerir. Bu yüce serüven'de, serüveni kendi görünen birliğine dönüştüren realite, kendisine düşen dikkati paylaşmayı iddia ederek, gelişen dünyanın reel durumlarına ihtiyaç duyar. Hoşa giden bu birlik, kendisiyle evrenin meşruluğunu kazandığı mutlak güzelliştir."*⁸¹

Önemli bir nokta şudur. Bütün hikaye, birlik veya Tanrı ile ilgili değildir. Birlik, somut çokluktan ayrı değildir. Çokluk tecrübenin belirli durumlarıdır. O, kendisine düşen dikkati paylaşmayı savunur. Böylece, yüceltme olarak Tanrıya ibadet yeterli değildir. İbadette yüceltilen birlik, tecrübeyi hisseden, ahlaki kararları yararlı kılan ve şeyleri sistematik anlayışımızın bir parçası yapan bir varlık olarak da, açık açık konuşulmaya ihtiyaç duymaktadır.

Whitehead ve C. Hartshorne tarafından ortaya koyulan, çağdaş süreç düşüncesi, inanıyorum ki, bize tanrı kavramı hakkında yanlış anlayışları ortadan kaldıracak bir yol önermektedir. Süreç felsefesi, kesinlikle herkese cazip gelecek bir düşünce akımı değildir. O, sadece Platon'un "muhtemel bir hikaye" diye isimlendirdiği şeydir. Bu alan, modern bilimle, ahlakla ve dini tecrübe ile uyum içinde olan bir çalışmadır. Bu akım, bir çok değişik yerde kabul görmektedir. Mesela Amerika, Avrupa ve Asya'da Teologlar, Filozoflar, Bilim Adamları, Şairler, Bakanlar, Sıradan İnsanlar ve Feministler ile özgürlük mücadelesine katılanlar arasında yayılmaktadır.

Bu çalışma süreç felsefesinin temel kavramlarını özetlemek için uygun bir çalışma değildir. Süreç düşüncesinin özünde tanrı fikri bulunmaktadır. Bu tanrı, gerçekten yaşayan, kabul edercesine başkalarıyla ilgilenen, yaratıcı olarak tecrübe eden, dünyaya cevap veren ve gelecek olaylar üzerinde gerçek bir etkiye sahip olan bir Tanrı'dır. Süreççi Düşünürler, Tanrı hakkında anlamlı bir şekilde konuşmaya çalışmaktadırlar. Bu görüşe göre Tanrı, evrenin ruhu gibi bir şeydir ve bütün diğerlerinin tecrübesini değerli kılan Bir'dir. Her şeyi hisseden ve tecrübe eden bir olarak Tanrı, bizden etkilenir ve bizimle ıstırap çeker. Bu anlamda Süreç düşüncesinin Tanrısı, incinebilir bir Tanrıdır. Farkına vardığımız ya da varamadığımız, yaptığımız veya yapamadığımız bir şeyin gerçek ayırımını yapan Tanrıdır. Tanrı, bizim katkıda bulunduğumuz hayat ile uyumlu olmasına rağmen, o, sadece pasif bir varlık değildir. Whitehead'in "Alemin Şairi" diye isimlendirdiği şey olarak Tanrı, bizi yüksek ideallere karşı büyülemeye çalışır. Kullandığı metot, ikna metodudur ve büyük ölçüde özgürce ihmal ettiğimiz ve sık sık yaptığımız şeyden etkilenme metodudur.

⁸¹ A. N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, (New York: Macmillan, 1933), s. 380-81.

Whitehead'ın "İlahi Eros", "Sertüvenin Kaynağı", "Yeniliğe Doğru Bir Teşvik" olarak isimlendirdiği şekliyle Tanrı, alemdeki hareketliliğin sebebidir.⁸² "Salt tutucu," diyor Whitehead, "alemin özüne karşı mücadele etmektedir."⁸³ Tanrı, dünyayı kontrol etmediği için, Tanrının sevgisi tehlikeye girer. Tanrı fena halde kaybedebilir. Bu anlayış, Tanrı olarak çarmıha gerilen İsa'nın tecrübesine dayalı anlamdır. İnsan işlerindeki trajedinin bir çoğu, başkalarını kontrol etmek arzusuyla, Tanrı gibi olmaya teşebbüs etmenin bir sonucudur. Güç ve hakimiyeti kontrol etmek, bir çoğunda, belki daha fazlasında, medeniyetlerde merkezi bir değer olmuştur. Bu anlayışın aksine ise süreç düşüncesi, insanları ikna etmeye teşebbüs etmek yerine, onların kendilerinin daha çok ödül bulacakları gelişen imkânlarla karşı, doğru bir şekilde başkalarını sevmenin onları kontrol etmeye çalışmak olmadığını dile getirir.

Böyle bir Tanrı, bütün var olanların sebebi değildir. Veya en azından yalnızca tek sebebi değildir. Tanrı meydana gelecek bütün olayların da sebebi değildir ve olamaz da. Yaratıklarla ilgili özgürlük gerçek olduğu için, mütemadiyen yaratmanın devam ettiği dünyada "sen ve ben" Tanrı ile ortağız. Burada, model olan varlığı tanımak önemlidir. İdeal, hareket etmeyen hareket ettirici veya salt güç olarak bağımsız varlık fikri yerine, burada, karşılıklı işbirliğinin ve yardımlaşmanın olduğu bir anlayışın tasdiki söz konusudur.

Böyle bir Tanrı, dünyaya müdahale etmek için tabiat üstü güç kullanan kozmik bir karıştırıcı değildir. Ayrıca, meydana gelecek her şeyin sebebi değildir, yine o, tek yanlı olarak meydana gelecek her hangi bir şeye sebep değildir. Böyle bir anlayış, ilahi etkinin zaman zaman çok büyük olmayabileceği demek de değildir. Fakat bu, birkaç yaratık veya yaratıkların etkili olarak ilahi çağrıya cevap verir olması demektir. Çünkü siz veya ben, ahlaki olarak Tanrının bize muhtaç olduğu şeyi yaparak Tanrıya cevap veririz.

Böyle bir Tanrı, statikonun (status quo) savunucusu değildir. Yani, düzene me-raklı bir çeşit kozmik ahlakçı değildir. Tanrı itaat etmeyenlere ceza veren hakim de değildir. Aksine Tanrı, zulümden kaçıp özgürlüğe sığınan ve mutluluk için çalışan herkesin mücadelesine katılan bir dost'tur.

Süreç düşüncesinde kıymetli, değerli olarak yüceltilen şey, zevktir (enjoyment). Halbuki bir çok geleneksel dinde zevk, tanrının bazen müsamaha ettiği ve daha çok muhalefet ettiği bir şey olarak kabul edilmiştir. Süreç düşüncesinde zevk, özellikle güzellik zevki, hayatın temel amacıdır. Tanrının temel gayesi, mahlukun kendi zevkini kavramasıdır. Tanrı eğlenmemizi, zevk almamızı bizden isterken, herkesin zevk almasını istemektedir. İstenen şey, başkalarının zevkini boş yere engelleyen fert ve insan olgunluğunun yollarını bulmaktır.

Böyle bir Tanrı erkek değildir. Şüphesiz Tanrı cinsiyet sahibi bir varlık değildir. Ancak süreç düşüncesinde Tanrı, geleneksel patriarchal değerlerden

⁸² Whitehead, *Process and Reality* (New York: Free Press, 1978. tashih edilmiş baskı), s. 135.

⁸³ *Adventures of Ideas*, s. 354.

Tanrı Hakkında Konuşmak: Süreççi Bakış Açısı

çok, feminizmin yükselen değerlerine uymaktadır. Eğer zamirler Tanrı için kullanılmak zorunda değilse, en iyisi Him/His yerine She veya Hers zamirleri kullanılmalıdır. Fakat kadınımsı zamirleri kullanmanın daha iyi olduğunu söylemek, yalnızca onların kullanılabileceğini söylemek değildir. Tanrıyı bir Anne veya Baba olarak tanımak, bir çok gelenekte uzun bir zaman hakim olmuştur. Bu durumu gerektiren şey, bana öyle geliyor ki, krallar ve tiranlar modelinden sonra, Tanrıyı tahayyül etmek için erkeksi tasviri geniş bir şekilde, en azından çok kuvvetli olarak, kullanmak bir alışkanlık olarak kalmıştır.

Tanrı (God) kelimesini kullanmak nihai anlamda önemli midir? Kesinlikle "hayır". Bir çok sembol ve isimlere, Tanrı hakkında düşünmek ve tecrübenin zengin farklılığını ifade etmek için ihtiyaç duyulmuştur. Kısmen dil, tecrübe etmek için daima yetersiz olacağından, bu isim ve sembollerin hepsi de yetersiz kalacaktır. Fakat Tanrı terimiyle süreç düşüncesinde isimlendirilen Realitenin anlamının kavranmasıyla, bizim anlayışımızın zenginleşebileceği düşüncesi dikkat çekicidir. Bu anlayışa göre bizler, birliğimizin ve her şeyle olan ilişkimizin anlamını, kimliğimizi, sempatilerimizi ve başka şeylerle olan dayanışmamızı, ortak ibadetlerimizi ve ahlaki gayelerimizi de zenginleştirebiliriz.